

Валерій Солдатенко

ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР
В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ЗРІЗІ
(ГРУДЕНЬ 1919 — ТРАВЕНЬ 1920 рр.)

У роботі проводиться історіографічний аналіз наукових досліджень Зимового походу Армії УНР грудня 1919 — травня 1920 рр.

Valeriy Soldatenkko. Winter campaign of the Ukrainian national republic army (december, 1919 — may, 1920) in the historiographic profile. In the work, the historiographic analysis of scientific researches of the Ukrainian National Republic army's Winter campaign (December, 1919 — May, 1920) is given.

Зимовий рейд близько 5 тис. (за іншими даними — від 3 до 6 тис.) українських вояків, що тривав рівно 5 місяців і простягся на 2,5 тис. кілометрів перманентних бойових сутичок, постійних небезпек і тяжких поневірянь, займає поважне місце в українській історіографії. Як вияву національного звитяжного духу, прагнення до волі й незалежності, історії походу присвячені сотні публікацій.

Серед них чільне місце посідають спогади командира угруповання — генерала М.Омеляновича-Павленка. Вперше вони побачили світ наприкінці 20-х — на початку 30-х рр.¹ і з того часу не один раз перевидавалися. Одна з останніх публікацій — частина великого обсягом тому².

Природно, ніхто за М.Омеляновича-Павленка краще, до найменших деталей (про це свідчать включені до тексту численні (їх десятки) військові карти з ретельно вивіреними переміщеннями кожної частини, окремо означеними й датованими маршрутами їх переміщення³) та об'єктивніше не міг оцінити загалом значення всієї військової акції. Автор спогадів не оминає помилок, у тому числі й власних, під час походу, невдач, чесно аналізує й поразки, що мали місце, з'ясовує їх причини. Додаткову довіру до висновків командарма викликають зауваження, застереження, коли він через брак своєї безпосередньої участі в тому чи іншому епізоді змушений був вдаватися до свідчень своїх підлеглих, бойових командирів. Це саме стосується й достатньо коректних переконливих історіографічних «вкраплень»⁴.

Разом із тим, слід враховувати, що через свою винятковість історична акція досить швидко набула в сприйнятті, оцінках, історіографічних тлумаченнях самодостатності. Подібно до бою під

Крутами, Зимовий похід став тим поодиноким випадком, очевидний позитив якого майже від самого початку почав гіпертрофуватися. Перебільшенню оцінок немалою мірою сприяло й те, що неприязні стосунки, які з часу зимової акції склалися у М.Омеляновича-Павленка з С.Петлюрою, в особистому досвіді якого не було гучних, яскравих воєнних перемог, приводили до відтворення походу як аргументу ідейно-політичної боротьби, своєрідного змагальництва: хто з українських військових насправді мав полководницький хист і заслуги, а чиї здобутки на цій ниві були сумнівними.

Слід сказати, що головну провину за виникнення нездорових стосунків бойовий генерал покладав на Головного отамана. В своїх початках М.Омелянович-Павленко так описує візит С.Петлюри до вояків Зимового походу після закінчення останнього: «Не краще (за особисту дуже прохолодну зустріч командарма з державним очільником — В.С.) була його зустріч з частинами, які в бойовій уніформі, всі уквітчані квітами та зеленню (травень 1920 р. — В. С.) були виладнані для зустрічі верховного вождя, з розказу якого вони майже півріччя провели в поході, де небезпека й труднощі чекали їх на кожному кроці.

Він, вождь, не знайшов для них жодного привітного слова; сам, можливо, того не розуміючи, він поклав в той день першу цеглину в творення тих нездорових взаємовідносин, що з кожним днем після того все глибшали й врешті привели в армії до двох ворожих таборів — «петлюрівців» й «зимопоходників»⁵.

Болісно сприймаючи слова С.Петлюри про те, що навіть талановитий генерал *«повісти «душ» козака — армії до бою не може, бо для цього він не має в собі одної речі: він не персоніфікує собою душі нації і волі державної»*, М.Омелянович-Павленко з сумом констатує: «Певно з цих мотивів починається ігнорація цієї славної події, навмисне її зменшування, ні зведення цього безсмертного факту на лінію «бандитського набігу»⁶.

«На карб» голові Директорії ставилося й те, що він з великою неохотою згодився нагородити М.Омеляновича-Павленка Залізним хрестом, зволікав із відзначенням тощо. У цьому контексті певний суб'єктивізм М.Омеляновича-Павленка, як ефект «зворотної реакції», зрозумілий і просто має враховуватися під час використання мемуарів.

Широку документальну основу (210 документів), численні публікації сучасників використав для своєї спеціальної праці колиш-

ній ад'ютант Головного отамана військ УНР О.Доценко, що ввійшла до його масштабного проекту «Літопис Української революції» (шоста книга другого тому) і була випущена окремим виданням у «Працях» Українського наукового інституту у Варшаві (т. XIII)⁷, а затим перевидана і в новітній час уже в Києві⁸. Щоправда, О.Доценко нерідко без належної об'єктивної критичності сприймає й передає (часом буквально текстуально) доповідь політичного референта при Запорізькій дивізії старшини В.Савенка Головному отаману С.Петлюрі. Власне, документ практично без змін перетворено на канву й головне оціночне мірило всього походу. Не змогли істотно вплинути на корекцію підходів і залучені до предметного вивчення почасти непогано документовані й наповнені об'єктивними свідченнями брошури добре поінформованих учасників походу П.Певного і Ю.Тютюнника⁹. Перший очолював редакцію газети «Україна», що пересувалася у складі учасників походу, за можливості видавав чергові числа друкованого органу, в якому вміщувалися документи (накази, розпорядження, відозви, воєнні зведення, телеграфні повідомлення тощо), по суті, вівся літопис дій військового угруповання. На окрему увагу заслуговують неординарні міркування щодо політичного контексту акції, її історичної ролі, які містяться в публікації полковника Ю.Тютюнника — заступника М.Омелянвича-Павленка, до компетенції якого належало ідейно-політичне забезпечення операцій.

Утім, на позиції обох авторів позначилася дещо пізніша кон'юнктура, що не пройшло повз прискіпливий погляд М.Омелянвича-Павленка, який чутливо реагував на будь-які деталі, оцінки чи їх спотворення у відтворенні історії воєнної акції¹⁰.

З-поміж узагальнюючих праць порівняно найповніше перший Зимовий похід, особливо його заключну стадію, відтворено у три томнику І.Мазепи «Україна в огні й бурі революції». Цей твір, вперше вийшовши друком ще 1942 р. у Празі¹¹, перевидавався в 50-ті роки у Мюнхені і в кількох різних форматах (двотомник, одностомник) поширений у наш час. Крім спеціального розділу «Моя подорож до армії. Кінець Зимового походу», у додатках до видання вміщено уривок з реферату колишнього голови Ради народних міністрів УНР на урочистостях з нагоди 15-річчя Зимового походу¹², де зроблено спробу дати теоретичне осмислення, тлумачення військової акції.

У наступному історики мало що додавали до фактологічного боку висвітлення непростой сторінки революційного досвіду,

послугуючись згаданим нагромадженим матеріалом і практично не виходячи за межі набутих у перші два десятиліття аналізу й оцінок¹³.

За наближеними підрахунками, на момент початку походу в ньому готові були взяти участь до 10 тис. осіб (2 тис. шабель і багнетів та 12 гармат)¹⁴. Однак до 75% загальної кількості становили штаби, немуштрові частини, обози та транспорти хворих. Тож боєздатних було не більше 2 тис. вояків¹⁵.

Однак ситуація складалася сприятливо для проникнення окремих груп на запланованих напрямках. Денікінці швидко, почасти безладно, відступали, створюючи обширні «безвладні» анклавні. Почасти вони робили це і з тактичних розрахунків. Коли в місця їх недавнього перебування вступали підрозділи українських вояків, вони створювали своєрідні буферні зони, приймаючи на себе тиск червоних і надаючи можливість білогвардійцям для перепочинків, переформувань, нагромадження сил, підготовки для воєнних контроперацій. Така поведінка регламентувалася спеціальними наказами штабу Добровольчої армії¹⁶. А в ході безпосередніх контактів офіцери з обох сторін висловлювали бажання не вдаватися до взаємної жорстокості, яка виявлялася щодо більшовиків¹⁷. Відтак окремі зіткнення підрозділів білих і українських підрозділів більше виникали внаслідок непорозумінь, відсутності елементарного порядку у виконанні наказів командування.

Особливого значення набувала якомога точніша реалізація поставлених перед кожною бойовою одиницею завдань, жорстка дисципліна. Водночас багато що залежало від ініціативи старшин. М.Омелянович-Павленко зазначав: «Марш цей можна ілюструвати багатьма цікавими прикладами, коли дотепність, відвага, бистра орієнтовка виводили частини з прикрої, а дуже часто й важкої ситуації».

Були випадки, коли наша колона входила в один бік села, а з протилежного виходили денікінці й навпаки: обозам в цих випадках приходилося відігравати роль першої допомоги тильній охороні»¹⁸.

Певною, а можливо, й значною мірою успішному початку походу сприяло й те, що в таборі денікінців опинилися частини УГА, національні почуття вояків яких переважали над іншими мотивами у ставленні до підрозділів Зимового походу. М.Омелянович-Павленко зазначав: «Внаслідок політичного порозуміння між диктатором Петрушевичем з одного боку й заступником генерала

Денікіна з другого 6.ІІ. Галицька армія припинила свою військову акцію супроти Добровольчої російської армії і з того моменту слід уважати, що обидві українські армії — Наддніпрянська та Галицька — йдуть різними шляхами, але це тільки формально, бо командування наше настільки було упевнене в приязні галичан, що ані на хвилику не вагалось призначити район для прориву Наддніпрянської армії дільницю Добровольчого фронту, що входила в район розташування Галицької Армії. Галицьке командування і сама армія робили все можливе, аби полегшити наддніпрянцям цю небезпечну акцію»¹⁹.

Отже, таке становище загалом було на користь учасникам походу на його початку. Однак не могло тривати довго. На білогвардійські частини йшов наступ і з Лівобережжя, завужуючи для них самих оперативний простір і з неминучістю змушуючи активізувати боротьбу за ті чи інші пункти. Та й галичани, вступивши в порозуміння з радянською владою, почали перетворюватися на Червону українську галицьку армію (ЧУГА)²⁰, припиняючи переміщення разом з білогвардійськими порядками. Слід було поспішати.

Тому ще в ніч з 30 на 31 грудня 1919 р. 6-й загін полку Запорізької групи під командуванням К.Гордієнка після тригодинного бою з білими зайняв Умань. А 1 січня 1920 р. до міста вступили основні сили полку²¹. Опанувавши Уманщиною, командарм М.Омелянович-Павленко вирішив реорганізувати формацію, щоб наблизити підрозділи до умов партизанської війни і зберегти засади і якості, необхідні для перетворення за інших умов у регулярні частини. Було вироблено й реалізовано наступний план: 1. Кожну групу перетворено в дивізію тієї самої назви у складі одної пішої бригади, одної гарматної частини (з 2–4 гармат) і технічної сотні. 2. Кожна дивізія мала зміцнити свій кінний полк різними дрібними кінними частинами і, в разі можливості, приступити до формування полку другої черги. 3. Рештки 3-ї Стрілецької дивізії мали й далі переформуватися в 3-й кінний полк. 4. Всім частинам наказано зняти свої попередні назви. 5. Зайві штаби мали розформувати та вжити на зміцнення бойових частин. 6. Всі дивізії особливо увагу мали звернути на розформування всіх зайвих обозів та немущтрових частин.

Командарм збільшив штаб Запорізької дивізії, що одночасно виконував і обов'язки Штабу армії, призначивши вартовим отаманом полковника Ткачука. При штабі ще були: Головний священник

армії П.Пашцевський, в. о. начальника штабу полковник Долуд, ад'ютанти — сотник Миколаєнко та чотир Кочуржук, начальник технічних військ сотник Копець, скарбник штабу і сотник Пругло.

Забезпечення армії харчами загальною було добрим, бо село охоче годувало козаків по три-чотири доби. Бракувало тільки ліків та медичного персоналу. Кінний склад армії, через безперестанні марші, звівся теж нанівець. Найтяжчим моментом було озброєння армії. Селяни дуже неохоче віддавали свою зброю, кажучи, що вона їм самим потрібна для боротьби з ворогом²².

Слід зазначити, що під час походу при армії перебувала і редакція газети «Україна» на чолі з її редактором П.Певним. По захопленні Умані редакція видала 5 чисел газети загальною кількістю до 20 тисяч примірників, у яких умістила інформаційно-агітаційний матеріал, подала перебіг подій, розповіла про те, як армія вирушила у цей похід, видрукувала наказ про призначення нової команди тощо, деякі інші документи і повідомлення. Там само, в Умані, було видрукувано до 200 тисяч відозв — «До інтелігенції України», «Офицерам, казакам и солдатам Добровольческой армии» і «Селяне», укладених і підписаних отаманом Ю.Тютюнником²³. У відозві «До інтелігенції України» говорилося, що «платонічної любови для народу мало, йому потрібні жертви, необхідні подвиги». Відозва закликала інтелігенцію до боротьби з большевиками, підкреслюючи, що «Україна, як Держава, може бути тільки демократичною, і вона такою буде».

Офіцери, козаки і солдати Добрармії — говорилося в відозві — хотіли створити «єдиную недѣлимую Россію» за допомогою цілого світу, а створили фікцію перемоги над українським народом, який має вождів «не своекорыстных, не приверженцев какой-либо классовой политики, а вождем, преданных своему народу и любящих свой народ до самозабвенія»... «Вашу армію, — говорилося у відозві, — разбил українській народ, борясь за свое священное право на свободную жизнь...». Там же заявлялося, що Головна команда українських військ ніколи не запламує себе союзом з командуванням Добровольчої армії, але всім, хто перейде на бік УНР, прощалися б їх помилки, і висловлено було готовність прийняти їх до українського війська.

У відозві «Селяне» йшлося про розстріл більшовиками народних представників — членів Центральної Ради та про те, як більшовики спочатку вели переговори з гетьманом і як потім вони, коли український народ його скинув, знову пішли війною на Ук-

раїну, давши змогу Денікінові зорганізувати армію. Закінчувалася відозва кличем: «Нехай живе Вільна Селянська Українська Народня Республіка!».

Ці відозви передавалися з рук в руки, діставалися вони й до повстанських організацій, які передруковували їх²⁴. Тут же, в Умані, трапився випадок, найменованій «волохівщиною»²⁵.

У своїй праці «Зимовий похід» командарм М.Омелянович-Павлеко присвятив з'ясуванню особистості О.Волоха, його прибічникам «волохівцям» чимало сторінок, оскільки отаман «наробив стільки шкоди українській армії, що на цьому слід більш зупинитися»²⁶.

М.Омелянович-Павленко зазначав: на самому початку січня 1920 р. 1-й і 2-й гайдамацькі полки під командуванням отамана О.Волоха зазнали поразки в зіткненні з денікінцями й розпалися. Отаман з невеликою групою прихильників кинувся в район Чуднова, де в с. Троця спробував переконати командування одного з червоних полків у визнанні більшовизму й бажанні приєднатися до радянських військ. Однак досягти бажаного не вдалося — більшовики поставилися до українських вояків з підозрою. Тому О.Волох повів своїх гайдамаків на Троянців, Чуднів і Житомир. Саме тоді під Житомиром було створено Волинську революційну раду, що в скорому часі оголосила себе «Всеукраїнською». Ввійшовши з нею в контакт, О.Волох з кількома посланцями від ради спробували зв'язатися з боротьбистами, ЦК яких перебував у Житомирі.

Не знайшовши виходу на лідерів УКП(б), без порозуміння з боротьбистами, Волох через місцевих більшовиків розпочав переговори зі штабом 12-ї армії червоних в Коростені. Делегація, згідно з інструкцією О.Волоха, висунула вимоги: «Визнання незалежності УСРР; утворення української червоної армії з власним командуванням; недоторканність українців, що раніше боролися з більшовиками, однак нині визнають їх владу». За умови виконання висунутих положень Волох обіцяв більшовикам «військового союз в боротьбі проти світової буржуазії»²⁷.

Більшовики відкинули домагання українських військовиків, пообіцявши лише «помилувати» О.Волоха та його прибічників у разі згоди на роззброєння та залишення району військових дій для подальшого переформування частин. В іншому випадку за непослух погрожували застосувати репресії (суд ревтрибуналу). Однак не встигли збігти відведені ультиматумом 24 години, як до В.Волоха прибули керівники боротьбистів — О.Шумський, І.Немолівський,

С.Савицький, до яких дійшли чутки про «прибуле якесь українське військо». Засудивши нерозважливу поведінку отамана й знову «пониживши ранг» «Всеукраїнської» революційної ради до регіональної — «Волинської», вони утворили Революційний комітет Правобережжя у складі І.Немоловського (голова), Войцеховського і С.Савицького. Новоутворений орган затвердив О.Волоха на посаді «головнокомандуючого військ України» (при цьому отаман приховав, що він відколовся й, по суті, втік від української армії — тобто формації під командуванням М.Омеляновича-Павленка). Новоспечений «головнокомандувач» і ревком вирішили не чекати роззброєння, яке чекало послухників більшовицького ультиматума, й вирішили негайно шукати «нейтральної смуги» (оскільки червоні, як і раніше, вважали своїм головним ворогом білогвардійців і не хотіли витратити сили на українські частини, прагнули уникати сутичок, а до боротьбистів ставились якщо не примирливо, то принаймні вичікувально, зробити це було не надто складно).

Звідти планувалося «пролетіти метеором через всю Україну», об'єднати всі повстанські відділи й розпочати створення самостійної соціалістичної радянської республіки²⁸.

У пошуках згаданої смуги О.Волох зі своїми козаками помандрував через Чуднів — Янушпіль — Уланів — Пиків — Калинівку — Липовець — Вороновиці — Ільїнці — Дашів — Гранів і, зрештою, потрапив до Умані. Червоні не чинили цьому рейду жодних перешкод, розраховуючи, що суперечності між Волохом і основним контингентом українського війська внесуть в їх ряди розлад і значно їх послаблять. Так воно, власне, і сталося.

У районі Липовців загін О.Волоха був атакований і розбитий добровольцями — з 5 тис. вояків під командою отамана залишилось менше 1 тис.²⁹

Останніх чекав другий нищівний удар білих біля Голованівська. Добровольці звідкись взяли, ніби у О.Волоха є великі гроші, тому й атакували козаків, відбивши обози, кулемети та гармати.

Сам же отаман весь час хитрував, переконував своїх вояків, що веде їх на з'єднання з «армією УНР», поширював дезінформацію про неіснуючі контакти й переговори тощо. Насправді, вкрай заплутавшись, він направив одного з боротьбистів на зустріч з М.Омеляновичем-Павленком і Ю.Тютюнником з пропозицією «забути старе» і порозумітися на платформі утворення Української Червоної армії (природно, зі збереженням життя самому Волоху).

Йому ж було дано негативну відповідь і попереджено, що лише несприятливі обставини (наближення червоних) не дозволяють вжити активних заходів проти розкольників³⁰.

Однак О.Волох, користуючись своєю колишньою популярністю в Запорізькій дивізії, ввійшов у контакт з командуванням 6-го загону запорожців, що стояв в Умані, і розпочав заходи, щоб хоч цю частину приєднати до себе, водночас виславши своїх представників до більшовицьких військ, що наближалися до Христинівки. 10 січня до Умані прибула делегація боротьбистів на чолі з С.Савицьким. Командир 6-го загону полковник І.Литвиненко прийняв цю делегацію, пригостив вечерєю й умовився зустрітися з нею на другий день для переговорів, але своєчасно не повідомив про прибуття цієї делегації Ю.Тютюнника, а тільки переслав йому записку Савицького такого змісту: «Товариш Юрко! Революційний Комітет Правобережжя стоїть на платформі Самостійної Соціалістичної Радянської Української Республіки зі своєю національною червоною армією, своїми фінансами і т. д. Зі Світовою Росією можливий тільки союз для боротьби з ворогами обох республік. Армію ми творимо явочним порядком. Росіяне будуть примушені рахуватися з фактом існування Української Червоної Армії і припинять свою дотеперішню політику стосовно України. Але для того треба домовитися на чому-небудь нам з Вами». Отаман Ю.Тютюнник у відповіді С.Савицькому пропонував звернутися офіційно до армії³¹.

Незважаючи на попередження Штабу армії про небезпеку, полковник І.Литвиненко не звернув на це належної уваги і, приспаний запевненнями делегації, не забезпечив відповідно підступів до міста. 11 січня о 4 год. ранку до Умані увійшов Ю.Волох і майже без пострілу обеззброїв і забрав до полону цілу залогоу. Козаків просто було влито до волохівської частини, а старшин, для форми, судив революційний трибунал і позбавив їх рангів. Потім їх приєднали до різних частин.

Ю.Тютюнник, не знаючи нічого про захоплення м.Умані О.Волохом, послав того дня полковнику І.Литвиненкові для передачі командуванню більшовицьких військ пропозицію такого змісту: «Зважаючи на те, що Урядом Російської Федеративної Світової Республіки провадяться переговори про поладження взаємовідношень поміж обома Республіками мирним шляхом, до одержання директив від Головної Команди українських військ, я, Командуючий Київською Групою військ, пропоную командуванню Червоної

армії припинити рух підлеглих їм військових частин в районах, захоплених українськими військами, а саме: на південь від залізниці Христинівка — Цвітково — Христинівка — Вапнярка. Неприйняття командуванням Червоної армії вищезазначеної пропозиції буде вважатись мною як відновлення збройної боротьби поміж Республіками з усіма впливаючими від того наслідками». Пропозиції цієї не вручено свого часу за адресою через ситуацію в Умані, але пізніше, за вказівками Штабу Армії її передано було червоному командуванню. Однак це вже не мало жодного впливу на події: більшовики крок за кроком ішли за добровольцями, підкоряючи Україну. 12 січня до Умані вступили частини 44-ї більшовицької дивізії з метою ліквідації «нерегулярних банд» — в тому числі й О.Волоха.

Командування регулярних частин 44-ї дивізії Червоної армії змусило самоліквідуватись і Ревком Правобережжя, й гайдамацькі підрозділи О.Волоха, вливши їх до своїх формувань³². Отаман з цього приводу видав прощальний наказ до українських вояків, в якому на всі лади лаяв петлюрівщину й вітав «день об'єднання червоного шлика з червоною зіркою — велике об'єднання для спільної праці бідного селянства та робітництва»³³.

Таким виявився кінець волохівщини.

Командуванню Зимового походу слід було оперативно приймати рішення про подальші дії. Причому йшлося не лише про поведінку, військові зусилля у вузькому регіоні, а ще більшою мірою про загальні орієнтації, для визначення яких бракувало надійних відомостей про плани ворожих сил. Причому тривалий час теплилися надії на досягнення угод як з більшовиками, з одного боку, так і з денікінцями — з іншого.

Адже всупереч твердженням деяких сучасних авторів про незворушну позицію С.Петлюри щодо більшовиків (жодних поступок і т. ін.), саме з його ініціативи ще в листопаді-грудні 1919 р. в надскладних для армії УНР обставинах було надіслано до політичного і військового радянського керівництва одну за одною три делегації³⁴. Комуністи, командування Червоної армії вміло затягували переговори: нічого певного не обіцяючи й зволікаючи з реальними кроками, вони вправно користувалися вигодами становища. Керівництво ж українських вояків все чекало на позитивні сигнали від переговорщиків, та й сил особливих для іншої поведінки воно не мало³⁵. Тому на нараді командирів у с. Гусівка (поблизу Єлисаветграда) було вирішено: «а) по змозі і надалі уникати

сутичок з червоними військами; б) по змозі і надалі продовжувати марш одною групою, і тільки коли того вимагатимуть обставини, продовжувати операції невеликими групами; в) з огляду на відірваність від уряду, армія мала взяти на себе ще й нове завдання — підтримувати в народних масах віру в нашу справу і задля цього намагатися в дальших своїх акціях охопити, можливо, більший район»³⁶.

Поступова ж активізація дій червоноармійців, які в міру перемог над денікінцями могли вивільняти частини й на акції проти українського війська, змушувала останніх турбуватися не стільки про розширення ореалу своєї присутності, скільки шукати шляхи самозбереження. На згаданій нараді було вирішено використати своєрідний «нічийний» клин між червоними і білими й кожному підрозділу самостійно, однак оперативно, перебазуватися в район Черкаси — Чигирин — Канів, де відновити зв'язок, організаційну цілість³⁷.

Приймаючи рішення, до уваги було взято й те, що в районі Знам'янки — Єлисаветграда діяв сильний повстанський загін Гулого-Гуленка³⁸, що в наступному влився в формацію походу, став одним з його надійних бойових підрозділів, перетворившись на дивізію.

Поступово викристалізувалася ясність у суспільно-політичних орієнтаціях командування походу, та й рядових його учасників. М.Омелянович-Павленко так пояснював зміцнення національно-визвольної ідеї у війську: «...Опинившись в самому серці України, армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видала; також армія відчула, що маса дивиться на неї як на свою оружну силу — крім назви «петлюрівці» часто-густо можна було вже чути ще назви «українці», «наше військо», бо, зрештою, не було вже родини, яка б так чи інакше не була зв'язана з військом: той загинув у наших лавах від ворожої кулі, той покалічений, перебував як інвалід вдома, не мало було і таких вояків, яких доля була цілком невідома і т. п.

Присутність у війську українському священиків і щире виконання релігійних треб також дуже імпонувало селянським масам: можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо єдналися в загальній журбі про долю рідного краю; при похоронах забитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село — всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрати гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням

духу відбувався такий похорон, і тут над новою труною знов було єднання. На крові та сльозах зміцнялася козацька й селянська думка — прокльони і заклики до помсти змішувались салютаційними сальвами та співом гімну «Ще не вмерла Україна».

Нарешті українська мова, що вже лунала у війську, єднала його з суспільством.

У нашому війську під той час вже не було ані зрадників, ані втікачів, не вважаючи на те, що чимало вояків проходило повз самі свої хати. Оце ж той ґрунт, на якому не тільки не деморалізувалось, а навпаки, зміцнилось і гуртувалося в тісне коло військової сім'ї наше військо, що... виявило себе як ідейних борців, що мали свій певний шлях, а шлях цей був «Заповіт» Тарасів Шевченків:

...вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!..»³⁹

У подальшому поході армія походу поділилася на дві колони — північну під командуванням отамана Ю.Тютюнника (сюди входили Київська й Волинська дивізії) й південну (у складі Запорізької дивізії, 3-го кінного полку та штабу армії) під орудою М.Омельяновича-Павленка.

У ніч з 3 на 4 лютого 1920 р. силами Північної групи було проведено успішну операцію з захоплення Канева. Наступного дня під контроль українських вояків перейшли Черкаси. Кілька спроб нерегулярних частин, вибитих з міста (регулярних військ тут не було) успіху не принесли. «Полонених не брали, — відзначав О.Доценко. — Перерубано ревком і чрезвычайку. Захопили величезне майно, якого ніяк не можна було відразу вивезти»⁴⁰.

Більшовицьке керівництво, зайняте перекиданням своїх частин на польський фронт, змушене було відреагувати на успіхи українських вояків. Перекинуті назустріч їм частини не дали змоги розвинути наступ на Бобринецьку — Смілу (остання була таки захоплена на кілька годин, але потім здана).

На південному напрямку підрозділами Запорізького корпусу з допомогою місцевих селян були вибиті з Голти достатньо численні загони добровольців⁴¹.

Вдало маневруючи, Північна група після низки дрібних сутичок вийшла 11 лютого в околиці с. Медведівки між Черкасами і Чигирином, де наступного дня з'єдналася з Південною групою. В цьому районі оперували повстанці під орудою отамана Гулого-Гуленка.

Зустрічаючи по ходу рейду прихильне ставлення селян, відчуваючи їх підтримку, що почасти була й реакцією на агітаційно-пропагандистську, роз'яснювальну роботу, яку вели українські підрозділи, командування вирішило перенести хоча б на короткий час корисну акцію на терени Лівобережжя⁴².

Аналізуючи спробу керівництва Зимового маршу перенести військові дії на Лівобережжя, слід сказати, що великої перспективи тут було марно очікувати. І не лише тому, що місцеві залоги червоних надійно контролювали ситуацію, а на допомогу їм, у разі потреби, оперативно прибували спеціальні загони. Населення просто знемагало від втоми, яку несла перманентна зміна властей з новими ризиками, грабунками, насильством тощо. Так, описуючи реакцію жителів Полтавщини на прибуття українських підрозділів, М.Омелянович-Павленко констатує брак очікуваної активності: «Щодо відношення населення до нас, то воно було якесь загадкове: ворожнечі не було, але й не було щирої відвертості — можна було сказати, що людність придивлялася до нас, щоб пізнати як слід». А в листі до С.Петлюри командарм зазначав: «На Полтавщині помічається сильний вплив більшовизму, чому населення відноситься до нас байдуже»⁴³.

Тому мітинги, лекції, поширення прокламацій (в тому числі й вглиб — за лінію фронту) бажаного ефекту не мали. Нечисленні ж підрозділи, до яких майже не приставали місцеві жителі, були не здатні на масштабні дії, обмежуючись такими акціями, як похід на Золотоношу, що так і не привів до її захоплення⁴⁴. Сплановані кіннотні атаки на Лубни і Хорол було відмінено й ухвалено рішення повернутися на Правобережжя. Пояснювалося це і бажанням відновити весною зв'язок з політичним центром УНР, що перебував почасти в Польщі, почасти (як прем'єр І.Мазепа) в Кам'янці-Подільському, звідки вдавалося зрідка переправляти лише підбадьорливі листи. «Повна несвідомість про наш Уряд, — писав Головному Отаману М.Омелянович-Павленко, — його віддаленість від армії робить на армію тяжке враження, чим користуються вороги і розповсюджують провокаційні чутки про Уряд, хоть наше військо не звертає на це уваги, але все-таки єсть і легкодухі, у котріх в душі уже закрадається сумнів»⁴⁵.

Однак головною причиною було усе ж скрутне становище війська, яке не могло міцно обпертися на підтримку селян, повстанців. «Зброї від селян дістать неможливо, — повідомляв голові українського проводу командувач українських вояків, — тому що в селах

заводяться самоохорони — невеличкі озброєні відділи для свого захисту від бандитизму, котрий був розвився до надзвичайних розмірів і примусив селянство організуватися. Багато було випадків, коли села з'єднувалися, виловлювали навколо бандитів і забивали, чим примусили такий елемент тікати з сел. Всі ці бандити, кинувши свої села, знаходять притулок у Коцура (отаман одного з підрозділів українського війська — В. С.), чому населення дуже вороже і не співчуваюче ставиться до Коцура...»⁴⁶.

В останньому зізнанні бойовий генерал прямо натякає, що регулярна військова формація не може нормально існувати без державної підтримки, неминуче перетворюючись на чинник, що рано чи пізно через потреби власного виживання входить у суперечність з інтересами місцевого населення. Отже, навіть дотримуючись офіційного такту, М.Омелянович-Павленко недвозначно заявляє: «Час іде і далі існування Української Армії, як організованої армії, може бути тільки в тій разі, коли нам конкретно буде сказано, на що можна надіятися. Чи можна для організації і перетворення нашої, ставшої на партизанщину (негативний смисл вжитого терміна цілком очевидний — В. С.), армії в організовану регулярну армію — мати надію на плацдарм відпочинок, одягу, зброю, знаряддя і особисто (так в документі — очевидно помилково, мабуть треба «особливо» — В. С.) гроші. Не виявленість обставин може постатити (мабуть, «поставити» — В. С.) армію в тяжке і навіть критичне становище. ...Армія мандрує вже 2-й місяць і не отримала не одного разу конкретної допомоги, не одної конкретної і реальної думи і надії на будуче. Це все вкупі зібране ставить армію в невимовно тяжкі обставини»⁴⁷.

У листах командарма до державного центру звертають на себе увагу ще два аргументи. Він, по-перше, скаржиться на те, що українські політичні партії не ведуть на селах жодної роботи «і навіть при всім бажанні не має змоги їх розшукати»⁴⁸. По-друге, це безгрунтовність розрахунків на прихильне ставлення вояків Галицької армії, котра є «зараз тліючий мрець, пасивний до всего, крім своєї власної шкіри»⁴⁹.

Тож загалом розраховувати на успіх акції на Лівобережжі просто не доводилося. Більше того — залишатися за Дніпром на весну було просто небезпечно.

Таким чином, пробувши на Лівому Березі лише 4 дні, армія Зимового походу, нагадавши населенню про своє існування головно агітаційною роботою (особливого поширення набула відозва

Ю.Тютюнника «Селяне...»), повернула назад. Переправившись у різних пунктах через Дніпро, вона стала на відпочинок в районі Холодного Яру. Дальший її шлях (він дуже ретельно простежений за наявними документами у праці О.Доценка⁵⁰) проліг дрібними населеними пунктами, де не могло бути хоч скільки-небудь серйозного збройного опору, там, де можна було уникнути боїв, сутичок з Червоною армією. Якщо такі ставали невідворотними, то після коротких зіткнень українські вояки не залишалися навіть у захоплених пунктах (наприклад, Голованівськ), а швидко відходили. Не останню роль відіграв і брак набоїв, захопити які у ворога не надавалося. Основна запорука самозбереження вбачалася в маневреності, швидкості переміщень.

У районі Бершаді вояки Зимового походу ввійшли в контакт з представниками частин УГА, що були підрозділами Червоної армії й, знаходячись по іншій бік лінії фронту, відповіли відмовою на перші пропозиції об'єднання українських сил⁵¹.

Знову поставало питання: як діяти далі?

«Переходить Буг, вішать на шибеницях російських комісарів і приєднувать Українську Галицьку армію, чи ні? — конкретизує проблему Ю.Тютюнник. — А коли приєднаємо, то що будемо з нею робити? Відсутність інформацій з-поза кордону тяжко відбивалася на цілій справі. При більшій енергії ворог міг вирвати від нас ініціативу і тоді було би кепсько. Армія була втомлена. У декого з командного складу нерви почали псуватися.

Боролися дві думки: одна — переходити Буг і форсованими маршами підійти до фронтів з метою прорватись до Поляків, котрі нібито не повинні ставитись вороже до нас; друга — не переходить р. Буга до нав'язання зв'язку з Нач. Ком. Укр. Гал. армії і до одержання певних відомостей про стан за кордоном, а розпочати більш активні акції проти червоних москалів»⁵².

На користь першого варіанту говорили, що армія за кілька днів могла вже відпочити, не маючи загрози з боку більшовиків, а проти неї — можливість обеззброєння нашої армії, інтернування її поляками та ліквідація Галицької армії.

За другу думку промовляла можливість виграти час і активнішими операціями дати знати за кордон про район перебування української армії.

Перше рішення давало мінімум ризику і надію на відпочинок, друге — значний ризик, але «більше активні операції підносили авторитет нашої армії не тільки поміж населенням і Укр. Галицькою

армією, а також і серед Поляків, котрі мусіли відчутти вплив нашої праці на фронт»⁵³.

За першу думку стояли полковник Никонів (т. в. о. комдива Волинської дивізії, замість хворого на тиф отамана Загородського), полковник Стефанів і полковник Долуд. Другу думку боронили Ю. Тютюнник та отаман Гулий. Ю.Тютюнник мотивував свою позицію ще й тим, що перебування в запллі ворога мусить стати позитивним чинником для української дипломатії, котра мала б використати такий факт (за кордоном ніхто не знав дійсної чисельності армії). Відомості про пересування більшовиками 14-ї армії з півдня України на польський фронт ще більш переконували Ю.Тютюнника, що час для прориву на захід ще не настав. Прорив цей, на його переконання, треба було зробити в момент найкритичніших боїв поміж поляками та червоними. Тому Ю.Тютюнник в категоричній формі заявив, що йти на захід було річчю недопустимою. Його енергійно підтримав Гулий. Нарешті до них прилучився і М.Омелянович-Павленко. Для решти нічого не лишалося, як погодитися на дальшу боротьбу в запллі.

На військовій нараді 12 березня 1920 р. було вирішено наявним дивізіям у районі Умань — Гайсин — Ольвіопіль — Ольгопіль — Христинівка вирушити у напрямку польського фронту, не зосереджуючи значних сил у великих містах і не розквартируючи в них штабів⁵⁴. Почавши виконання наміченого плану, армія УНР опановувала простір в основному між населеними пунктами, де стояли сильні червоноармійські залоги. Однак її переслідування радянськими військами та й тактичні розрахунки приводили часом до зайняття порівняно великих пунктів, зокрема залізничних станцій і вузлів. Так, після запеклого тригодинного бою Київська дивізія ввійшла 17 березня до Гайсина, а через два дні — в Христинівку і Тальне.

Одночасно Волинською дивізією було зайнято Умань, однак наступного дня було віддано наказ про залишення міста з міркувань вигіднішого розташування всієї формації по лінії Вапнярка — Христинівка — Цвітково⁵⁵.

Зусиллями Запорізької дивізії, окремі підрозділи якої очолювали полковники Дяченко та І.Литвиненко, за участі повстанців під орудою отаманів Нестеренка і Сірка в двадцятих числах березня було захоплено міста Богопіль, Орлик і Голту. Оперативно було здійснено низку агітаційно-пропагандистських заходів. Зокрема, за підписом командувача Запорізької дивізії і повстанців Херсон-

щини та Катеринославщини отамана Гулого-Гуленка великим накладом віддруковано й поширено листівку «Народе українській!». У ній повністю відтворювалася інструкція наркома військових справ Л.Троцького агітаторам-комуністам, яких направляли в Україну, спростовувалося її спрямування і на протипагу десяти сформульованим завданням («заповідям») було висунуто 12 власних положень:

«І. Ми воюєм за те, що і зразу воювали — за право українського народу порядкувати на своїй землі, за народню владу.

ІІ. Йде весна, Гартуйтесь! Будемо випроважати непроханих гостей. Рушниці мусять бути прочищені.

ІІІ. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде даний скоро Головним Отаманом Петлюрою.

ІV. Під час повстання ні один ворог не повинен утікати з України. Вся зброя однята у ворогів мусить бути в руках Українського народу.

V. Не вірьте, що українського війська немає, що ніби-то Головний Отаман Петлюра пристав до ворогів Українського Народу. Брехня и провокація! Зброя не буде положена, поки хоч один ворог буде сидіти на шії українського селянина.

VI. Мінняйте хліб тільки на сукна, мануфактуру, сіль, цукор. Не беріть совітських грошей, за які нічого не купите, тому що вони скасовані Правительством Української Народньої Республіки.

VII. Земля тому хто на ній працює. Геть дармоїдів!

VIII. Чужинців хтоб вони не були у себе на шії не потерпимо. Геть від влади чужинців спекулянтів і жуликів.

IX. Всі держави світу визнали самостійну Україну тільки росіяне добровільці та комуністи проти нас.

X. Засівайте землі. Хліб збере той, хто засіє.

XI. Вся влада мусить бути в руках українського трудового люду.

XII. Україною будуть правити люди, яких вибере народ»⁵⁶.

Паралельно була поширена за тим же підписом й інша прокламація «Селянин!». Безпосередньо звернена до сільських трударів, вона мала на меті довести, що радянська влада чужа українству й народ має піднятися за свої права й інтереси на підтримку повстанців.

«Хіба ця влада твоя, хіба вона в твоїх руках? — запитував отаман Гулий-Гуленко й тут же відповідав: З'явилися ревкоми, ісполкоми, профкоми, наркоми, комбіді і інші «беди» в яких сидять

зовсім чужі тобі люди. Якого ж добра бажає тобі отой безбатченко комуніст якому все ідно, як би тільки добре пожити — чи те на Москівщині, чи на Вкраїни, чи в Німеччині? Цей інтернаціоналіст не маючи сеї хати, чи може подбати про твій спокій, про забезпечення твоїх потреб?

А що роблять комуністи з тими лицарями, які б'ються з ворогами за твою батьківщину, за кращу долю українського народу. Скільки їх сидить по в'язницях та порострілюване по черезвищайках. Скільки кращіх синів України гине під ярмом комуни.

До якого ж часу ми будем терпіти таке знущання чужинців? Годі!

Терпець увирвався. Треба раз на завжди покінчить з такими катми. Бери рушницю, вила, лопату, і гони з рідної землі дармодів. Ти їх виженеш як вигнав Деникіна, як вигнав і уже два рази.

Геть чужинців з України!

Хай живе Українська селянська Республіка!»⁵⁷

У ніч з 24 на 25 березня загін червоноармійців зненацька атакував с.Ємилівку, де розташувався штаб Запорізької дивізії, залишивши його разом з придатними підрозділами після запеклого бою. Це призвело до загального відступу всієї формації, проти якої буквально щоденно збільшувалися радянські сили. Здійснюючи рейд поміж невеликими населеними пунктами південної Херсонщини, українські вояки на короткий час оволоділи м.Бобринцем і залізничною станцією Долинська, але, не затримуючись надовго, рушили в район м.Вознесенська, який захопили 16 квітня⁵⁸. Цю перемогу, яка далася в надзвичайно скрутних обставинах, за умов браку набоїв М.Омелянвич-Павленко назвав днем «нагороди нашому козацтву за довгий, тяжкий і славний похід»⁵⁹. Власне, завдяки цій операції вдалося зберегти формування Зимового походу, оскільки українські вояки практично не мали вже боєприпасів і могли продовжувати боротьбу лише холодною зброєю. Правда, в наказі по Запорізькій збірній дивізії від 1 квітня 1920 р., виданому отаманом Гулим-Гуленком і начальником штабу дивізії полковником Кратом, а також у звіті голові Директорії та голові Ради народних міністрів політичного референта при Запорізькій дивізії старшини В.Савенка перебіг бою подано з очевидними перебільшеннями щодо звитяги козаків, котрі начебто майже беззбройні подолали спротив дуже добре озброєного червоного гарнізону⁶⁰. Відчайдушність тих, хто наступав, викликана переважно безвихіддю їх становища, звісно, багато що пояснює, як, втім, і накази во-

енної доби, покликані піднімати солдатський дух. Однак беззастережно приймати й повторювати явно сумнівні факти і оцінки без скільки-небудь реалістичної їх оцінки, як це допускається в деяких сучасних публікаціях, не варто.

Взагалі на подібні перебільшення — оцінки, твердження — диспропорції щодо бойової поведінки, втрат з обох боків сотні знищених добре озброєних червоних військовослужбовців у кожній операції і буквальною одиницею малоозброєних українських вояків можна було б звертати увагу неодноразово, скажімо, у хронологічно найближчому епізоді під Ананьївим⁶¹. Це неважко зробити, звертаючись до простої логіки, виявляючи суперечності документів, історичних розвідок, зіставляючи їх, перехресній критиці тощо. Однак щоразу стримують моральні гальма — неначебто подібна загалом цілком природна дослідницька робота має на меті якщо не явно, то десь там підспудно викликати не вповні позитивну реакцію на дії людей, що волею долі опинилися в екстремальних обставинах, у яких навіть вижити вже означало багато, було мало не подвигом. І все ж жодна міра співчуття до учасників бойових дій, з найглибшим розумінням мотивації їх поведінки, зовсім не привід для свідомого переінакшення суті подій. А полягала вона в тому, що відірвані від керівних державних центрів, без скільки-небудь сталої матеріальної допомоги через надзвичайну втому від нескінченної війни населення, яке щонайбільше прагнуло припинення кривавої вакханалії, рештки армії УНР могли розраховувати лише на тимчасовий успіх у слабких для радянської влади, що з часом дедалі зміцнювалися, пунктах. Не випадково, навіть порівняно з махновцями, невелика формація українських вояків (вся вона могла розташуватися на околицях маленького провінційного Ананьїва⁶²) жодного разу не затрималася бодай на короткий час (тиждень-два) в одному пункті, регіоні. Тобто, з точки зору військової стратегії вона могла здійснювати окремі, часом дошкульні «уколи», «прориви» — перемоги не на головних напрямках протиборства з червоними, а в їх слабких — «вузьких» місцях, які не були визначальними для загальнонаціональних, українських процесів. Тож і пропагандистський ефект мав усе ж більше локальне, а не загальне значення.

Слід, мабуть, враховувати й ту обставину, що радянська влада не тільки не могла своєчасно організувати належні військові сили для боротьби з українськими козаками, а й далеко не відразу встигла пристосуватися до повстанського, по суті, партизанського

характеру дій останніх, не дуже оперативно враховувала природні хитання в настроях населення, особливо селянства, а то й припускалася істотних помилок, зокрема в аграрному й національному питаннях, викликаючи антипатії й спротив жителів цілих регіонів.

Однак потенціал червоних неухильно зростав. Силами 14-ї армії вони майже оточили військові підрозділи УНР в районі Ольгополя, звідки довелося відступати на Бершадь — Тульчин — Ямпіль⁶³. Українські вояки, дедалі відчуваючи скруту, нервували, давали ненависні, люті розпорядження (нерідко — показники безсилля), що виходили на перший план у мотивації поведінки⁶⁴. Накази, звіти, інші документи зарясніли згадками про сотні порубаних, потоплених супротивників тощо⁶⁵: «Те, що творила наша кіннота над ворогом, який палив села, трудно уявити, — констатував політичний референт УНР В.Савенко. — То було щось нелюдсько-страшне»⁶⁶. І хоча така поведінка нерідко пояснювалася реакцією на червоний терор, антинародні й антинаціональні дії, зокрема на спалення каральними відділами навколо Ананьєва п'яти повстанських сіл⁶⁷, мирне населення вона й насторожувала, й лякала, особливо з погляду суспільної перспективи, яка ставала дедалі прозорішою, прогнозованішою. Та й взагалі акти крайньої жорстокості, коли вони й мали ту чи іншу ступінь причинності, все одно не могли сприйматися всіма й однозначно. Тож і говорити про тотальну підтримку місцевим населенням українських вояків і масовій його ворожості до радянської влади не доводиться, або ж вести мову з певними застереженнями. Не випадково в документах не наводиться даних про приєднання до армії під командуванням М.Омеляновича-Павленка скільки-небудь значимих контингентів повстанців, патріотів, готових до боротьби за відновлення влади УНР.

Усе ж, як це часто бувало в ході громадянської війни, ситуацію різко змінили привхідні чинники.

Захопивши на марші Балту, витиснувши червоних до Бірзули («поцестило» — вважав М.Омелянович-Павленко⁶⁸), армія Зимового походу 25 квітня 1920 р. зненацька біля Бершаді натрапила на Галицьку кінну бригаду під командуванням полковника Шепаровича, що ще з початку квітня вийшла з покори червоному командуванню, й зчинила бунт проти радянської влади.

Щодо армії Зимового походу, то її останні дні, як і весь попередній період, були в невпинному русі. А він, своєю чергою, був дещо полегшений загальним наступом поляків, від яких мало-

успішно відбивалися червоні підрозділи й залишали мізерні сили для перешкод пересуванню українських вояків. Тому останні, здавалось до краю знесилені, могли 2 травня 1920 р. вирушити в похід для зайняття Тульчина — Крижополя — Вапнярки. Саме на цій ділянці фронту перебували підрозділи ЧУГА. У деяких з них, як стало відомо, «було неспокійно»⁶⁹, а інші й взагалі виступили проти червоних. Уже надвечір 3 травня вдалося ввійти й закріпитися у Вапнярці, а ситуація в Крижополі кілька разів змінювалася. Коли через станцію під натиском поляків відступали значні підрозділи червоних, вони контролювали залізницю й населений пункт. Якщо вони відкочувались у напрямку Києва, Крижополем знову опановували українські частини⁷⁰.

У с. Марківці М. Омелянович-Павленко зустрівся з головою Ради міністрів І. Мазепою, який поспішив привітати командарма з успішним закінченням Зимового походу⁷¹. Та залишалось ще здійснити останні кроки. Між тим, становище української армії загострилося. Формация М. Омеляновича-Павленка вклинилася в розташування 14-ї Червоної армії, що значно її переважала. В бою біля с. Савчине виникла ситуація, «що межує з повною катастрофою»⁷². Врятувала ніч. Однак на 4 травня 1920 р. армія УНР перетнула залізничну колію Вапнярка–Бірзула й була вже за 30 верст від польських військ. Навіть долинали гарматні постріли, надихаючи вояків на мобілізацію останніх зусиль.

Загалом же говорити про організовані дії, їх координацію між окремими частинами не доводиться. Намагаючись прослідкувати буквально погодинно зміну надто заплутаної військової обстановки, О. Доценко так змальовує фінальні акції армії Зимового походу: «Під час останніх боїв нашим тяжко було зорієнтуватися, звідки наступає ворог, а ворогові тяжко було встановити, де були наші частини. Керуванню військами перешкоджали величезні обози. Дивізія смерком закінчила свої операції успішно, — ворог був розпорошений, дивізія перейшла в район с. Ольшаниця, стала на відпочинок, куди мала перейти ціла Українська армія, і вислала свій роз'їзд для зв'язку з дивізією полковника Удовиченка (вона наступала у складі Польської армії — В. С.).

Після цих тяжких боїв армія опинилася в такій ситуації, що не могла ні наступати, ні оборонятися: зв'язку між частинами не було, обози та кіннота перемішалися з піхотою, частини одної дивізії з частинами другої: гармати, оточені з усіх боків обозами, не мали виходу в разі негайної потреби.

Але й ворог був у подібному стані і теж не міг далі провадити бойових акцій проти Української армії, тим більше, що він був остаточно здеморалізований, понісши великі втрати в боях, а перед нашим військом відкривались перспективи нової успішної боротьби.

XIV совітська армія розбилася на невеличкі відділи, які бродили по лісах та ярах, рятуючись від частин Української армії та повстанців-селян. Совітське військо не тільки розгубило майже всю свою живу людську силу, але втратило всю свою артилерію, кулемети, рушниці, набої, обози, господарче, технічне і санітарне майно, — канцелярії, гроші, інтендантські склади, телефонні й телеграфні апарати, радіо, медикаменти, — все це або попало до рук Української армії, або було розібрано селянами за дозволом Команди Армії. Не було просто фізичної змоги забрати все, що покинула XIV совітська армія, розбігаючись панічно і ховаючись по лісах та байраках.

Але Команда Армії УНР мала інші завдання, а знесення та втома людей і коней та розпорошеність частин не давали змоги переслідувати ворога, не вистачало сил...»⁷³.

Виходячи з такого воєнного стану і настроїв, отаман Ю. Тютюнник почав налагоджувати зв'язки між частинами дивізій і збирати їх до купи та упорядковувати обози і піхоту, розташувавшись для цього на відпочинок між селами Дмитрашівкою і Христошем⁷⁴.

5 травня 1920 р. вислані в напрямку Ямполья кінні роз'їзди зустрілися з підрозділами полковника О. Удовиченка. В оперативному відношенні вони підлягали начальникові 7-ї польської дивізії генералу Крайовському й займали фронт між Борівкою і Дністром (частина підрозділів була зосереджена в районі Вінниці разом з польськими угрупованнями)⁷⁵.

6 травня 1920 р. командарм М. Омелянович-Павленко разом з командувачами дивізій направили С. Петлюрі ситуаційний звіт. До нього було включено стислий огляд подій з середини квітня 1920 р., зокрема, про спроби налагодження взаємодії з вояками УГА⁷⁶.

Закінчувався звіт словами:

«Сьогодні 6.V. з особливим почуттям висилаються роз'їзди для зв'язку з Вами. Після п'ятимісячного роз'єднання Армія щаслива знову витати Головного Отамана і знаючи фактичні обставини на Україні переконана в остаточній перемозі українського народу над всіма його ворогами. Хай живе вільний Український Нарід! Слава Головному Отаманові!»⁷⁷

Приблизний кількісний склад учасників Зимового походу (разом з Галицькою кінною бригадою А.Шепаровича) був таким: 397 старшин, 5950 козаків. На озброєнні вони мали 14 гармат і 144 кулемети⁷⁸.

Уже ранком 7 травня вояки армії Зимового походу отримали новий фронт під командуванням Головного отамана С. Петлюри.

М. Омелянович-Павленко звернувся з проханням до голови Директорії й голови Ради народних міністрів про звільнення з посади командарма, але йому було відмовлено. Підвищивши його до рангу генерала-поручника, С. Петлюра дозволив тижневу відпустку, поклавши тимчасове виконання обов'язків командарма на Ю.Тютюнника⁷⁹.

Узагальнену оцінку сутності й здобутків Зимового походу дав після ретельного аналізу всіх документів, зіставлення відомих фактів, спогадів О.Доценко. Умовно весь похід він поділив на два періоди.

«У першій половині Зимового походу (6.ХІІ.1919 — 16.ІІ.1920) Армія, перейшовши спочатку в запілля добровольців, а потім і більшовиків, опинилася в центрі народного руху і морально зміцнилася. Командування користувалося такими тактичними прийомами і ставило такі завдання до частин:

1. Уникання великих ворожих частин та нападань на малі, нищення залізниць, зв'язку та тилових установ.

2. Розташування групами на випадок несподіваних ворожих нападів, а також вживання заходів до швидкого поготівля.

3. Переведення маршів манівцями та кількома колонами, користування місцевими провідниками, зосереджування здала від головних залізничних ліній та великих селищ, в момент критичний — проведення нічних формованих маршів.

4. Ведення поспішної розвідки навкруги — військової й агентурної, останньої — за допомогою селянства.

5. Несення охорони на походах лише роз'їздами, на місці — за допомогою селян.

6. У керуванні — самодіяльність командирів та періодичні наради їх в Штабі Армії...»⁸⁰.

Військовий фахівець вважає, що своїми діями формація сприяла («допомогла») ліквідації військ А. Денікіна.

«У другій половині Зимового походу, — продовжує він, — армії бракує найнеобхідніших речей, а головне набоїв. Вона вибирає: попередній маршрут і на початку застосовує попередню тактику;

Армія входить в большевицьке зазілля;

– приковує ворога, який купчиться великими силами, щоб її знищити;

– Команда Армії інтенсивно співпрацює з повстанцями, даючи їм належні директиви та використовуючи їх у своїх оперативних планах;

– Команда Армії, опинившись у ворожих районах, відважується на захоплення великих міст, і це переводить успішно, застосовуючи тактику нищення ворога ударними групами (дивізіями);

– частини армії збільшуються численно, людським та кінським складом, і забезпечують себе зброєю й харчами вже на місяць;

– в кінці походу армія проводить одчайдушні регулярні бої з переважаючим ворогом;

– армія дезорганізує большевицьке зазілля безпосередньо перед наступом польських військ на Київ.

За час Зимового походу армія усвідомила національно і політично населення більшої частини Правобережжя, частини півдня України і частини Лівобережжя. З походу вона вийшла цілою, незнищеною, даючи єдиний може в історії приклад провадження партизанської боротьби за подібних умов та протягом такого довгого часу і вписавши в історію нашого війська і нашого національного визволення виняткову щодо краси подвигу й самопожертви сторінку»⁸¹.

Принагідно варто сказати про те, що й до сьогодні загальна оцінка Зимового походу дуже різниться. Звичайно, тут привносяться і елементи політизації, кон'юнктури. Так, у відверто українофобській праці А. Дикого «Красная свитка. Незвращенная история Украины-Руси от запорожцев до коммунистов» у спеціальному розділі доводиться, ніби акція не мала жодного сенсу й успіху. Незважаючи на виявлений героїзм і поневіряння «результат дорівнював нулю»⁸². Головний аргумент зводиться до того, що абсолютною оманною виявилися переконання українського керівництва про масштабність повстанського руху проти радянської влади, учасники якого начебто якнайбільше прагнули про приєднання до петлюрівської (уенерівської) армії⁸³. Всупереч цьому, наполягає автор історичного трилера, «дійсність показала, що населення України жодного бажання підтримати Петлюру і його політику не мають»⁸⁴.

Визнаючи, що певна частка правди у подібних міркуваннях загалом є, все ж варто враховувати, що своєю метою ані керівництво

УНР, ані формації М.Омеляновича-Павленка, ані рядові її учасники не ставили формування й збільшення республіканського війська, тим більше — зміну політичної ситуації, режиму в УРСР. Завдання було значно скромніше — зберегти кадр армії на українській території, у ворожому заплілі, вдаючись якнайбільше до партизанських дій. З цього погляду висувати завищені претензії критерії до акції, мабуть, недоцільно.

¹ *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід // За державність (Каліш). — Зб. 1. — 1929. — С. 9–52; Зб. 2. — 1931. — С. 9–46; Зб. 3. — 1933. — С. 9–54; Зб. 4. — 1934. — С. 9–72.

² *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.05.1920 рр.) // Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. — К., 2007. — С. 228–397.

³ Див.: Там само. — С. 398–406.

⁴ Див., напр.,: Там само. — С. 376–379.

⁵ *Омелянович-Павленко М.* Без дати і фактів // Спогади командарма. — С. 489.

⁶ Там само.

⁷ *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII–6.V.1920). — Варшава, 1932. — 237 с.

⁸ *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII–6.V.1920). — К., 2001. — 237 с.

⁹ *Певний П.* За волю та державність. Похід української армії в заплілля ворога з 5 грудня 1919 по 5 травня 1920. — Кн. 1. — Станіслав, 1920. — 88 с.; Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. Ч. 1 (Політичний огляд): З документами в тексті і додатками. — Коломия — К., 1923. — 99 с.

¹⁰ Див.: Омелянович-Павленко М. Спогади командарма. — С. 489, 493–495.

¹¹ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції: 1917–1921. — Прага, 1942. — Т. 1. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія — 212 с.; — Т. II. Кам'янецька доба — Зимовий похід. — 232 с.; — Т. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. — Прага, 1943. — 234 с.

¹² Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. — Т. II. Зимовий похід. — Т. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 83–116, 245–251.

¹³ *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.V.1920). — К., 2001. — С. 17.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див., напр.,: У 50-річчя Зимового походу Армії УНР, 1919–1920. — Нью-Йорк, 1973. — 280 с.; Верига В. Зимовий похід та УГА // Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2-х т. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 179–187.

¹⁶ Див.: там само. — С. 34–35.

¹⁷ Там само. — С. 35, 186.

- ¹⁸ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 241.
- ¹⁹ Там само. — С. 262.
- ²⁰ Див.: Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. — К., 2004. — С. 127–159; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 263–266.
- ²¹ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 34–35.
- ²² Там само. — С. 37.
- ²³ Див.: Певний П. Назв. праця. — С. 32–33; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 249.
- ²⁴ *Тютюнник Ю.* Вказ. праця. — С. 35, 90–93.
- ²⁵ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 252.
- ²⁶ Там само. — С. 254.
- ²⁷ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 40.
- ²⁸ Там само. — С. 41.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Див.: *Омелянович-Павленко.* Спогади командарма. — С. 258.
- ³¹ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 42.
- ³² *Тютюнник Ю.* Вказ. праця. — С. 44–45.
- ³³ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 259.
- ³⁴ Див.: *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 45–47.
- ³⁵ Див.: *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 267.
- ³⁶ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 269; *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 48.
- ³⁷ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 270; *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 52–53.
- ³⁸ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 270, 277–279.
- ³⁹ Там само. — С. 268.
- ⁴⁰ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 56.
- ⁴¹ Там само. — С. 61.
- ⁴² *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 299; *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 68.
- ⁴³ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 243.
- ⁴⁴ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 73.
- ⁴⁵ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 243.
- ⁴⁶ Там само. — С. 244.
- ⁴⁷ Там само. — С. 244–245.
- ⁴⁸ Там само. — С. 244.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 78–87.
- ⁵¹ Там само. — С. 87; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 302–312.

- ⁵² *Тютюнник Ю.* Вказ. праця. — С. 62–63.
- ⁵³ Там само. — С. 63–64.
- ⁵⁴ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 279–280.
- ⁵⁵ Там само. — С. 280–282.
- ⁵⁶ Там само. — С. 286.
- ⁵⁷ Там само. — С. 287.
- ⁵⁸ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 100–101; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 334–345.
- ⁵⁹ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 102.
- ⁶⁰ Див.: Там само. — С. 160–161, 303.
- ⁶¹ Там само. — С. 103, 161–162, 262 та ін.; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 348–355.
- ⁶² *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 105, 162.
- ⁶³ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 403.
- ⁶⁴ Там само. — С. 341–342.
- ⁶⁵ Там само. — С. 343; *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 161–162.
- ⁶⁶ Там само. — С. 162.
- ⁶⁷ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 348.
- ⁶⁸ Там само. — С. 357.
- ⁶⁹ Там само. — С. 359.
- ⁷⁰ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 113–114; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 361–366.
- ⁷¹ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 366.
- ⁷² Там само. — С. 372.
- ⁷³ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 116.
- ⁷⁴ Див.: *Певний П.* Вказ. праця. — С. 58.
- ⁷⁵ Див.: *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 117.
- ⁷⁶ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. — С. 331–332.
- ⁷⁷ Там само. — С. 332.
- ⁷⁸ Там само. — С. 335.
- ⁷⁹ Там само. — С. 332–334.
- ⁸⁰ *Доценко О.* Зимовий похід. — С. 118–119.
- ⁸¹ Там само. — С. 119.
- ⁸² *Дикий А.* Красная свитка: неизвращенная история Украины-Руси от запорожцев до коммунистов. — М., 2007. — С. 265.
- ⁸³ Там само. — С. 265–266.
- ⁸⁴ Там само. — С. 266.